

Н.М. Басиста

старший науковий співробітник,
Шевченківський національний заповідник,
м. Канів, Черкаська область, Україна

Т.В. Ярмош

старший науковий співробітник,
Шевченківський національний заповідник,
м. Канів, Черкаська область, Україна

ВІТРЯКИ ТА МЛИНИ КАНІВЩИНИ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

Анотація. У статті розглядається історія та сучасний стан вітряків та млинів Канівського району, а саме: м. Канева, сіл Грищенці, Григорівка, Бучак, Келеберда, Лука, Яблунів. Опрацьовані спогади старожиливі Канева та району.

Ключові слова: Канів, вітряні млини, Т.Г. Шевченко.

*Сизі від негоди, ці добрі душі українського степу,
що віками вписували в сторінки хмар і неба нелегкий літопис хліборобської долі,
основою, хрестовиною тримаються чорної землі, а крилами жадають неба.*
Михайло Стельмах

Вітряки – це традиційні для України будівлі для розмелювання зерна (млини), виготовлення круп (ступники) та дощок (тартаки). Більшість вітряків, які налічували по кілька десятків на узвишсях навколо сіл, є автохтонними, тобто характерними для будівельних традицій України. Млини і вітряки типові для українського пейзажу, вони здавна стояли на канівських кручах і своїм видом милували око.

Важко сказати, чому вітряк став одним із символів України, адже в українських вітряках і млинах є щось специфічне. Схожі конструкції можна зустріти у Швеції, Нідерландах та інших Європейських країнах.

Канівщина – це споконвічно хліборобський край, де із часів трипільської культури вирощували жито, пшеницю, ячмінь, горох, просо та мололи зерно на борошно. Ще з тих часів у наші дні прийшли традиційні жорна, аж поки наші пращури не навчилися запрягати природні сили, воду в річках, вітер у полях. Від примітивних розтиральників до водо-вітроприводних млинових технологій минули тисячоліття.

Водяні млини відігравали важливу роль у господарстві українських земель у XIV–XVII ст. Це був час інтенсивного розвитку млинарства, коли водяні млини витіснили з ужитку примітивні способи розмелювання, стали однією з найважливіших галузей господарства. Будувалися млини в королівських, церковних та приватних землях і обслуговували місцеве населення. Володіння вітряками стає привілеєм. Навіть виробляється таке правило, згідно з яким селянам не дозволялося молоти своє збіжжя в інших млинах, крім панських. Так само і міське населення було «прив'язане» до війтовських чи королівських млинів. Звільнення від цього примусу потребувало спеціального дозволу, а привілей заводити млини й отримувати від них прибуток надавався спеціальними королівськими грамотами. Так, 4 лютого 1571 року король польський Зигмунд Август надає грамоту канівським міщанам «на принадлежность выстроенных гражданами на городских дачах при реках и речках, в округе Города протекающих, мельниц» [1]. Із давніх часів ці млини були власністю міщан, і староста не мав до них ніякого відношення, не отримував із них прибутків. Делегати від міста на чолі з війтом піднесли королю відповідні документи, що підтверджували їхні права на володіння. Королівські ревізори детально вивчили зазначені документи: «Грамоту оную, равно и документы на мельницы служащие разсматривали и найдя их законными просителями, а особливо осведомляясь от Старосты Черкаскаго и Каневскаго князя и прочих обывателей, что Каневские граждане находятся в бедном состоянии и разорении, которое многократно от неприятелей наших неверных

татар в людях, скот и в разных животностях претерпевали; те выше писанные Каневские мельницы во всенавечные времена пр них оставляяли» [1]. Привілей на «те мельницы поблизу и около города Канева состоящие» [1].

Наприкінці XIX – початку XX сторіччя в Україні існували два типи вітряків: стовпові, коли навколо стовпа, вкопаного в землю, на основі (стілці) обертався до вітру весь корпус вітряка за допомогою дишла (водиля); і шатрові – коли обертався лише верх вітряка, а сам корпус лишався нерухомим.

Вже у XIX ст. водяні млини та вітряки велечили в кожному селі та місті і діяли подекуди аж до середини XX ст. Так, по Дунайцю, що протікає територією міста Канева і сьогодні, міщани робили загати з дерев'яними водоспусками, на яких і ставили водяні млини. У середині XIX ст. по Дунайцю нараховувалося 16 водяних млинів.

Вітряки завжди мали особливе розташування. Зустріти їх можна було на пагорбах та підвищеннях, на околицях населених пунктів чи в полі. Відповідно до згадок очевидців в окремих селах могло налічуватись до кількох десятків вітряків.

Одна з Канівських гір, що височіє над Дніпром у межах міста, носить назву Вітрова. Вона відкрита всім вітрам, тому її вподобали мірошники, збудувавши на вершині вітряки. Так, наприкінці XIX ст. у місті нараховувалося 20 вітряків [2].

Новим етапом у розвитку млинарства став період XVIII–XXст., коли на території України широко впроваджувалися вітряні млини «німецького» та «голландського» типів. Саме із «Заходу» – із Німеччини та Голландії – ширилося вітряне млинарство нашим краєм та всією Східною Європою.

Піком розвитку вітрового млинарства на Канівщині стала перша третина XX ст., коли кількість вітряків сягала своїх найвищих показників. Цікавою є статистика в Канівському повіті станом на кінець XIX століття: «Каневский уезд, в восточной части Киевской губернии. Площадь 2864,3 квадратных верст. Поверхность волнистая на юге, в северной части – равнина. По переписи 1897 население – 270, 758 душ (132, 386 м., 138, 372 ж.)... Мельниц 928, из них водяных – 41» [3]. На тій самій Черкащині ще в першій третині XX століття в кожному селі діяло кільканадцять, а то й кількадесят вітряків.

Та з початком колективізації вітряне млинарство опинилося серед «неперспективних» галузей господарства й поступово занепадало. Українські млини зникають із шаленою швидкістю. Непоравним ударом по галузі стали роки Другої світової війни, коли Черкащиною двічі пройшла лінія фронту та було застосовано тактику «випаленої землі». Якщо свідчень, що під час евакуації 1941 р. мала місце вказівка знищувати млини, не виявлено, то у часи відступу німецьких частин млини масово підривалися вибухівкою, розстрілювалися гарматами.

У с. Трахтемирові Канівського району, за переказами, перший вітряний млин був побудований 1885 року, «новий» було побудовано 1915 року. Старожили розповідали, що важкезні дуби для нього на гору витягували, попередньо поливши її схили водою. А щоб не сковзалися три пари волів, які тягнули ті дуби, під копита тваринам на ходу сипали пісок. Ввечері 21 серпня 2019 року там згоріли залишки старовинного млина.

На околиці Канівського району, у с. Бучак, зберігся один традиційний чотирикрилий вітряк. Завдячуючи розміщенню в напівпустошеному селі, він лишився непограбованим. Цьому сприяло його сусідство із садибами місцевих старожилів. У вітряка відсутні крила – решта механізмів збереглися.

Як згадує Антоніна Клоток (жителька с. Бучак Канівського району), «люди до вітряка приходили із Пшеничників, Іванькова, підводами возили. Я малою завжди приходила до вітряка. Мій дядько тоді був мірошником. Тоді в народі поважали гончара, теслю і особливо мірошника. Мірошником був спеціаліст Підлісний Євдоким. Млин був збудований у 1946 році. Після його смерті мірошником був Кочубей Іван. Сьогодні в Бучаку зберігся один вітряк, хоча до війни їх було три».

Загалом, Канівщина порівняно з рештою районів Черкащини багата вітряними млинами. Традиційні вітряки збереглися в таких селах, як Лука, Горобіївка, хоч і знаходяться в занедбаному стані.

Анастасія Луценко, жителька с. Лука, згадує, що вітряк у селі збудували у 1924 р. її батько Перто Пісков та сусід Василь Гайдай. У Луці було два вітряки, другий – на березі. Його вже давно знищили, а цей млин працював до середини 70-х рр. 20 ст., доки не помер батько. У Горобіївці вітряк збудовано в 1947 р., він значно вищий за свого сусіда в Луці. Підкрилки відсутні, та за отворами у зовнішній частині валу видно, що він мав чотири крила.

Останнім у переліку традиційних вітряків Канівщини зазначимо вітряка коло в'їзду до села Яблунів.

Цей млин, на відміну від більшості вищезгаданих, перебував ще із 1970-х рр. на обліку як пам'ятка архітектури обласного значення. Станом на жовтень 2009 р. похилений каркас вже було складно назвати вітряком. А взимку 2009 року його і взагалі було знищено. Як згадує старожил села Ярмош Кіндрат (1926–2019 рр.), в селі було 4 млини, які належали місцевим жителям, два з них – Веризубу Кузьмі та Ярмошу Івану.

Окрім традиційних вітряків стовпового та шатрового типів, на території області виявлено й декілька модернізованих вітряків конструкції В.Т. Стрільця. Детальні креслення цього вітряка збереглися у книзі автора проекту В.Т. Стрільця, що дозволяє сподіватися на їхнє подальше відтворення.

«А крила міцні були, – розповідає Григорій Сторчеус (столяр, який у 1956 році у с. Грищенці збудував вітряк за проектом Володимира Стрільця), – вітряки будували з діда-прадіда. Правда, були вони малопотужними, а от Володимиру Трохимовичу вдалося сконструювати більш потужний».

На Черкащині віцїлили унікальні модернові вітряки, яких не зустрїти нїде у свїті.

Історія їхньої появи така: Володимир Трохимович народився 20 лютого 1926 року у с. Сулимівка Бориспільського району, що на Київщині. Згодом родина переїхала до с. Келеберда Канівського району. П'ятнадцятирічним юнаком потрапив на фронт, де був звязківцем. Пережив блокаду Ленінграда. Перемогу зустрїв у Берліні.

У середині ХХ ст. в Україні, незважаючи на тяготи колективізації, воєнні лихоліття та злигодні відбудови, українські талановиті вчені продовжували вірити, що вітрова енергія може і має служити людям. Поряд із відбудовою знищених під час війни традиційних вітряків на Канівщині відбувався пошук нових форм застосування вітроенергії та шляхів вдосконалення традиційної технології цього процесу.

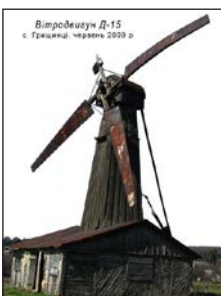
У 1947 р. до рідного с. Келеберда повернувся з армії колишній фронтовик Володимир Трохимович Стрїлець.

Побачивши тяжке становище односельців, він вирішив із батьком продовжити дідівську справу – будувати вітряки. Спершу батько із сином робили спроби модернізації традиційних стовпових вітряків. Поєднавши знання дідів із новітніми на той час технологіями, Стрїльці розробили унікальну млинарську конструкцію – чотирикрилий швидкохідний дерево-металевий вітродвигун Д-15. Вітряк був типу «голландка» і мав чотири металевих порожнистих аеродинамічних крила, змонтованих на дерев'яних несучих балках.

У 1954 році винахід Володимира Стрїльця отримав Малу золоту медаль на ВДНГ СРСР, після чого проект швидко набув всесоюзного визнання і застосовувався не лише на території СРСР, а й у «дружніх країнах». Винахіднику приходили листи-подяки навіть із Угорщини та Китаю. Тож доволі ймовірно побачити ці модернові українські вітряки в далекому Китаї чи сусідній Угорщині.

Вітряки такої конструкції були зведені в селах Канівщини: Грищенці, Бобриці та Прохорівці, а також у селі Доментове, Бубнова Слобідка Золотоніського р-ну, Хрещатик Черкаського р-ну та в місті Чорнобаї. Щоправда, сам автор їх не будував.

Вітряк
у с. Грищенці

У селі Грищенці вітряк будував Г. Сторчоус із бригадою від колгоспу. Колгосп платив трудудні: «Я получав як помічник два трудудні, а інші п'ять чоловік – по півтора трудудні» (мова оригінала), збудували за сім місяців, але найскладніше було звести башню. Вітряк був побудований влітку 1956 р. та служив селу до 1970-х рр., доки не здійснили електрифікацію Канівщини. Після збудування вітряка Григорій Сторчеус став мірошником і пропрацював там 12 років, аж поки його не запросили передати свій досвід у «школі майстрів», а на його місце прийшли працювати інші. Старожили стверджують, що якби доглядали за цим млином, він би й досі працював. Старі люди пам'ятають роботу вітряка, запах борошна і припорошеного мірошника. Він був не таким, як усі люди, його слово було законом, із ним ніхто не сперечався, не сварився.

Володимир Трохимович є автором двох книг. «Швидкохідний дерево-металевий вітродвигун Д-15 спрощеної конструкції» була видана 1953 року в Києві, а вже 1955 року «Ветродвигатель Д-15» була видана в Москві.

Завдяки поданим у книгах В.Т. Стрільця детальним кресленням та ретельним роз'ясненням, за умови застосування сучасних технологій, його з легкістю можна відтворити.

«Володимир Трохимович був талановитою людиною, готовою завжди прийти на допомогу, мав дар від Бога, – розповідає його донька Тамара Володимирівна Шатило, – таку щиру, порядну, добру людину дуже складно зустріти в наш меркантильний час».

Розповіді про вітряки та млини можна зустріти в легендах, переказах та піснях. Вони часто ставали предметом натхнення художників та поетів. Так, у творчості Т.Г. Шевченка вітряні млини згадуються в поезії, представлені на полотнах. У збірці «Кобзар», окрім згаданого в епіграмі уривку з віршу «Ми в купочці колись росли», вітряки також згадуються в поемі «Княжна»:

І верби, і тополі,

І вітряки на полі...

Згадується тема млинарства й у поемі «Наймичка»:

А потім побралися,

Худоби діждалися,

Придбали хутір, став і млин...

На картинах Шевченка-художника також присутня тема млинарства, на композиції полотна «Катерина» (1842 р.) на задньому плані добре промальовано вітряного млина. Також їх зображено на офорті «Казка», де розмова колишнього москаля зі Смертю ведеться на фоні вітряних млинів. На основі огляду творчості Т. Шевченка можна констатувати, що вітряні млини в очах поета були невід'ємною складовою частиною селянського побуту та мальовничого українського пейзажу.

Вітряки були місцем, де збиралася сільська громада для обговорення різних питань, нерідко подалі від ока сільської влади. Біля вітряків збиралася й молодь, водила веснянки, влаштовувала різні забави. Побут і працю мірошника та його родини оспівано в піснях:

«Ой піду я до млина до дрявого,

Чи не стріну Василя кучерявого».

Вітряки створювали особливий колорит наших сіл, польових доріг. Біля них подорожні відпочивали, по них відмірювали дорогу. Це були наче сторожові вежі. Рухаючи крилами, вони ніби злітали в небо, а в нерухомому стані були втіленням величного спокою.

Серед вітряків і млинів сьогодні на Канівщині збереглося лише декілька пам'ятників, які знаходяться в неробочому стані. Необхідність відновлення і збереження млинів і вітряків є очевидною, адже це не лише сучасний екологічний засіб перероблення зернових для задоволення потреб населення, а й частина нашої історії, культури і традицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Київської області. Ф. 1, оп. 295, спр. 1501. Арк. 9.
2. Сорокопуд І.І. Канів. Сторінки незгасної пам'яті. Канів : «Родень», 1997. 67 с.
3. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания: у 20 т. Идумя-Китченер / под. ред. С.Н. Южакова. С.-Петербург : «Просвещение», 1902. Т. 10. С. 1–22.

Н.М. Баситая, Т.В. Ярмош. Вітряки и мельницы Каневщины: прошлое и современность. – Стаття.

Аннотація. В статтє расматривается история и современное состояние ветряков и мельниц Каневского района, а именно: г. Канев, сел Грищенцы, Григоровка, Бучак, Яблонев. Обработаны воспоминания старожиллов Канева и Каневского района.

Ключевые слова: Канев, ветряные мельницы, Т.Г. Шевченко.

N. Basista, T. Yarmosh. Windmills and mills of Kaniv region: the past and the modern days. – Article.

Summary. In the article is regarded the history and modern position of windmills of Kaniv region, Kaniv, villages Grischentsi, Grigorivka, Buchak, Keleberda, Luka, Yabluniv. Adapted memories of the old residents of Kaniv and region.

Key words: Kaniv, windmills, Taras Shevchenko.